

Swami Vivekananda Advanced Journal for Research and Studies

Online Copy of Document Available on: <https://www.svajrs.com/>

ISSN: 2584-105X

अनुसूचितजातिछात्राणां सामाजिकार्थिकस्थिते: शिक्षायां प्रभावः

Sourav Dolui

Ph.D. Student (Department of Education)

Shri Lal Bahadur Shastri National Sanskrit University, Delhi, India

souravdolui40@gmail.com

Abstract

अनुसूचितजातिछात्राणां सामाजिकार्थिकस्थिते: तेषां शैक्षिकपरिणामेषु समग्रकल्याणस्य गहनः प्रभावः स्यात् । भारते अनुसूचितजातिछात्राः प्रायः प्रणालीगतबाधानां सम्मुखीं कुर्वन्ति येन तेषां गुणवत्तापूर्णशिक्षायाः उपलब्धिः निवारिता भवति, तथा च शैक्षणिकसफलतायाः अवसराः सीमिताः भवन्ति । अनुसूचितजातिछात्राणां शैक्षिकानुभवस्य स्वरूपनिर्माणे दरिद्रता, असमानता, संसाधनानाम् अभावः इत्यादयः सामाजिक-आर्थिककारकाः महत्वपूर्णा भूमिकां निर्वहन्ति । अनुसूचितजातिछात्राणां सम्मुखे एकः मुख्यः आव्हानः दारिद्र्यम् अस्ति । अनेकाः अनुसूचितजातिपरिवाराः दरिद्रतारेखायाः अधः निवसन्ति, तेषां मूलभूतानामावश्यकतानां पूर्तये यथा भोजनं, आश्रयः, स्वास्थ्यसेवा चेति विषये संघर्षं कुर्वन्ति । एषा आर्थिककष्टा प्रायः पाठ्यपुस्तकानि, विद्यालयसामग्र्य, शिक्षणशुल्कं च समाविष्टानां शैक्षिकसंसाधनानां सीमितप्रवेशं स्यात् । फलतः अनुसूचितजातिछात्राः अध्ययने पूर्णतया न प्रवृत्ताः भवितुमर्हन्ति, अधिकविशेषाधिकारयुक्तपृष्ठभूमितः सहपाठिभ्यः नाग्रसारिता भवेत् । शिक्षाव्यवस्थायामनुसूचितजातिछात्राणां सम्मुखे भेदभावः अपरः प्रमुखः बाधकः अस्ति । जाति-आधारितस्य भेदभावस्य विरुद्धं कानूनी-संरक्षणस्य अभावेऽपि बहवः अनुसूचित-जाति-छात्राः शिक्षकाणां, सहपाठिनां, विद्यालय-प्रशासकानां च पूर्वाग्रहस्य सम्मुखीं कुर्वन्ति । एषासमानता अनेकरूपेण प्रकटयितुं शक्नोति यथा शैक्षणिकसिद्धेः न्यूनमानस्य प्रप्तिः, पाठ्येतरक्रियाभ्यः बहिष्कारः, कक्षायाम् असमानव्यवहारः च एतादृशानां अनुभवानां अनुसूचितजातिछात्राणां आत्मसम्मानस्य प्रेरणायाश्च हानिकारकः प्रभावः भवितुम् अर्हति, येन शैक्षणिकप्रदर्शनं न्यूनं भवति । छात्राणां परित्यागस्य मानं च अधिकं भवति अपि च गुणवत्तापूर्णशिक्षायाः अभावेन अनुसूचितजातिछात्राणां समक्षं स्थापिताः आव्हानाः अधिकाः भवन्ति । अनेके अनुसूचितजातिछात्राः अपर्याप्तसुविधायुक्तेषु, दुर्प्रशिक्षितशिक्षकेषु, जीर्णपाठ्यक्रमेषु च अल्पसंसाधनयुक्तेषु विद्यालयेषु गच्छन्ति । एतेषु विद्यालयेषु प्रायः अनुसूचितजातिछात्राणां विशिष्टान्यावश्यकतानि, यथा भाषाबाधाः, शिक्षणविकलाङ्गता, अथवा आघातसम्बद्धाः विषयाः, सम्बोधयितुम् आवश्यकसमर्थनव्यवस्थानाम् अभावः भवति । फलतः अनुसूचितजातिछात्राः स्वपाठ्यक्रमस्य सामञ्जस्यं स्थापयितुं संघर्षं कर्तुं च शक्नुवन्ति । अनुसूचितजातिछात्राणां सामाजिक-आर्थिकस्थिते: तेषां शैक्षिकपरिणामेषु महत्वपूर्णः प्रभावः भवति । अनुसूचितजातिछात्राणां सम्मुखीभूतानां प्रणालीगतबाधानां निवारणाय बहुपक्षीयदृष्टिकोणस्यावश्यकता वर्तते । यस्मिन् दरिद्रतायाः निवारणाय, भेदभावस्य निवारणाय, गुणवत्तापूर्णशिक्षायाः उपलब्धतां संशोधयितुं लक्षितहस्तक्षेपाः सन्ति । अनुसूचितजातिछात्राणां शैक्षणिकसफलतां प्रति निवेशं कृत्वा वयं अधिकसमतापूर्णा समावेशीशिक्षाव्यवस्थां निर्मातुम् शक्नुमः या सर्वेषां छात्राणां पूर्णक्षमतां प्राप्तुं सशक्तं करिष्यति ।

प्रस्तावना

अनुसूचितजातिछात्राणां सामाजिक-आर्थिक-स्थितिः तेषां शैक्षिकपरिणामानां अवसरानां च स्वरूपनिर्माणे महत्वपूर्णा भूमिका निर्वहति । अनुसूचितजातिछात्राः, ये दलिताः इति अपि ज्ञायन्ते, ते भारते ऐतिहासिकदृष्ट्या हाशियाकृतसमुदाये सन्ति, यः शताब्दशः भेदभावस्य सामाजिकबहिष्कारस्य च सम्मुखी कुर्वन् अस्ति । तेषां शिक्षायां सामाजिक-आर्थिककारकाणां प्रभावः गहनः बहुपक्षीयः च भवति, यः गुणवत्तापूर्णशिक्षायाः उपलब्धेः आरभ्य शैक्षणिकप्रदर्शनपर्यन्तं भविष्यस्य सम्भावनापर्यन्तं च सर्वं प्रभावितं करोति । सामाजिक-आर्थिक-स्थितिः अनुसूचित-जाति-छात्राणां शिक्षां प्रभावितं करोति इति एकः प्रमुखः उपायः संसाधनानां सीमित-प्रवेशः अस्ति । अनेकाः अनुसूचितजातिपरिवाराः दरिद्रतायां जीवन्ति, मूलभूतानाम् आवश्यकतानां पूर्तये च संघर्षं कुर्वन्ति, स्वसन्ततिशिक्षणे निवेशः किमपि न कर्तुं शक्नोति । वित्तीयसंसाधनस्य अभावेन छात्राः अपर्याप्तसुविधायुक्तेषु, पुरातनपाठ्यपुस्तकेषु, दुर्प्रशिक्षितशिक्षकेषु च अल्पसंसाधनयुक्तेषु विद्यालयेषु अध्ययनं कर्तुं शक्नुवन्ति । एतानां संसाधनानाम् अभावः तेषां शिक्षणं शैक्षणिकसिद्धिं च बाधितुं शक्नोति, येन हानिचक्रं स्थापितं भवति । अपि च सामाजिक-आर्थिकस्थितिः प्राथमिकस्तरात् परं अनुसूचितजातिछात्राणां शैक्षिक-अवकाशानां प्रवेशं प्रभावयितुं शक्नोति । विशेषतः प्रतिष्ठितसंस्थासु उच्चशिक्षा आर्थिकबाधायाः कारणात् अनेकेषाम् अनुसूचितजातिछात्राणां कृते प्राप्यतायां बहिः एव तिष्ठति । यदि ते एतान् बाधान् अतिक्रम्य उच्चशिक्षासंस्थासु प्रवेशं प्राप्तुं सफलाः भवन्ति चेदपि तेषां शैक्षणिकप्रदर्शनस्य समग्रानुभवस्य च प्रभावितं कर्तुं शक्नुवन्ति । भेदभावः, समर्थनव्यवस्थायाः अभावः, सांस्कृतिकपृथक्त्वं च इत्यादीनाम् आव्हानानां सम्मुखीकर्तुं शक्नुवन्ति । अनुसूचितजातिछात्राणां शिक्षायां सामाजिक-आर्थिकस्थितिः अन्यः महत्वपूर्णः प्रभावः सामाजिककलङ्कस्य भेदभावस्य च प्रसारः अस्ति । गहनमूलधारिणः जातिपूर्वग्रहाः पूर्वाग्रहाः च अनुसूचितजातिछात्राणां शैक्षिकअनुभवं निरन्तरं प्रभावितयन्ति, यस्य परिणामेण न्यूनस्वाभिमानः, हीनतायाः भावनाः, आन्तरिकम् उत्पीडनं च भवति । भेदभावः अनेकरूपेण प्रकटितुं शक्नोति, यथा शिक्षकैः सहपाठिभिः च असमानव्यवहारः, सामाजिकक्रियाकलापैः बहिष्कारः, उन्मतेः सीमिताः अवसराः अपि च, अनुसूचितजातीयछात्राणां कृते सामाजिक-आर्थिकस्थितिः शैक्षिकपरिणामानां च परस्परक्रीडायाः तेषां भविष्यस्य सम्भावनानां कृते दीर्घकालीनप्रभावाः भवितुम् अर्हन्ति । गुणवत्तापूर्णशिक्षायाः सीमितपरिचयः कौशलविकासस्य अवसराः च तेषां रोजगारविकल्पान् आर्थिकगतिशीलतां च सीमितुं शक्नुवन्ति, येन दरिद्रतायाः, हाशियाकरणस्य च चक्रं स्थापितं भवति । ऊर्ध्वगति-गतिशीलतायाः एषः अभावः विद्यमानसामाजिकवैषम्यं सुदृढं कर्तुं शक्नोति । सामाजिकन्यायं समानतां च प्राप्तुं प्रयत्नाः बाधितुं च शक्नोति । फलतः अनुसूचितजातिछात्राणां शिक्षायां सामाजिक-आर्थिकस्थितिः प्रभावः एका जटिला व्यापका च समस्या अस्ति । यस्याः विषये नीतिनिर्मातृणां, शिक्षाविदां, विस्तृतरूपेण समाजस्य च ध्यानं, कार्यवाही च आवश्यकी भवति । सामाजिक-आर्थिक-असमानतायाः मूलकारणानां निवारणं, अनुसूचित-जाति-छात्राणां कृते लक्षित-समर्थनं संसाधनं च प्रदातुं, समावेशी-समतापूर्ण-शैक्षिक-प्रथानां प्रवर्धनं च अधिक-समतापूर्ण-समावेशी-शिक्षा-व्यवस्थायाः निर्माणार्थं आवश्यकपदानि सन्ति । अनुसूचितजातिछात्राणां समक्षं स्थापितानां समस्यानां स्वीकृत्य सम्बोधनं च कृत्वा वयं अधिकसमावेशीसमाजं निर्मातुं शक्नुमः । यत्र प्रत्येकस्य व्यक्तेः समृद्धेः सफलतायाः च अवसरः भवति ।

उद्देश्यानि

अनुसूचितजातिछात्राणां सामाजिक-आर्थिकस्थितिः शिक्षायां प्रभावः विभिन्नैः उद्देश्यैः अवलोकयितुं शक्यते :

1. गुणवत्तापूर्णशिक्षायाः उपलब्धिः- सामाजिक-आर्थिकस्थितिः अनुसूचितजातिछात्राणां कृते उपलब्धानि संसाधनानि निर्धारयितुं शक्नोति, येन तेषां गुणवत्तापूर्णशिक्षायाः उपलब्धिः प्रभाविता भवति, यत्र आधारभूतसंरचना, शिक्षणकर्मचारिणः, शिक्षणसामग्र्यः च सन्ति ।

2. शैक्षणिकप्रदर्शनम् :- गृहे दरिद्रता, शैक्षिकसमर्थनस्य अभावः इत्यादयः सामाजिक-आर्थिककारकाः अनुसूचितजातिछात्राणां शैक्षणिकप्रदर्शनं प्रभावितं कर्तुं शक्नुवन्ति, यस्य परिणामेण ग्रेड् इति न्यूनाः भवन्ति, शिक्षणपरिणामेषु न्यूनता च भवति ।

3. अध्ययनपरित्यक्तुं :- अनुसूचितजातिछात्राणां सहितं निम्नसामाजिक-आर्थिकपृष्ठभूमिकानां छात्राणाम् आर्थिकबाधायाः अथवा परिवारस्य आयस्य योगदानस्य आवश्यकतायाः कारणेन विद्यालयं त्यक्तुं अधिका सम्भावना भवितुम् अर्हति, येन तेषां शैक्षिकप्राप्तिः प्रभाविता भवति ।

4. उच्चशिक्षायाः अवसराः :- सामाजिक-आर्थिकस्थितिः अनुसूचितजाति-छात्राणां कृते उच्चशिक्षां प्राप्तुम् उपलब्धमानान् अवसरान् प्रभावितं कर्तुं शक्नोति, यत्र छात्रवृत्तिः, आर्थिकसहायता, समर्थनसेवा च सन्ति ।

5. सामाजिक-भावनात्मककल्याणम् :- अनुसूचितजातिछात्राणां सम्मुखीभूताः सामाजिक-आर्थिकचुनौत्यः तेषां सामाजिक-आर्थिककल्याणं प्रभावितं कर्तुं शक्नोति, यत्र तेषाम् आत्मसम्मानं, प्रेरणा, मानसिकस्वास्थ्यं च सन्ति, येन तेषां समग्रशैक्षिक-अनुभवं प्रभावितं कर्तुं शक्यते ।

समस्याः

अनुसूचितजातिछात्राणां सामाजिक-आर्थिकस्थितिः तेषां शिक्षायां महत्वपूर्णं प्रभावं कर्तुं शक्नोति, येन विविधाः समस्याः उत्पद्यन्ते । केचन प्रमुखाः विषयाः सन्ति-

1. **गुणवत्तापूर्णशिक्षायाः सीमितप्रवेशः :-** अनुसूचितजातिछात्राः प्रायः आर्थिकदृष्ट्या वंचितपृष्ठभूमितः आगच्छन्ति, यस्य परिणामेण गुणवत्तापूर्णशैक्षिकसंसाधनानां यथा सुसज्जितविद्यालयाः, योग्यशिक्षकाः, शिक्षणसामग्र्यः च सीमितप्रवेशः भवितुम् अर्हति ।

2. **आर्थिकबाधाः :-** अनुसूचितजातिपरिवारानाम् आर्थिकचुनौत्यं छात्राणां कृते मूलभूतानाम् आवश्यकतानां व्ययस्य कृते कठिनं कर्तुं शक्नोति । शिक्षणशुल्कं, पुस्तकशुल्कं, वस्त्रशुल्कम् इत्यादीनां शैक्षिकव्ययः परित्यज्यम् । एतेन शिक्षणं त्यक्तुम् वहिः गन्तुं नेच्छन्ति छात्राः ।

3. **भेदभावः सामाजिककलङ्कः च :-** अनुसूचीजातिछात्राः शैक्षिकवातावरणे भेदभावस्य सामाजिककलङ्कस्य च स्मृत्तिं कर्तुं शक्नुवन्ति, येन तेषाम् आत्मसम्मानं, प्रेरणा, समग्रशैक्षिकप्रदर्शनं च नकारात्मकरूपेण प्रभावितं कर्तुं शक्यते ।

4. **समर्थनव्यवस्थायाः अभावः :-** सामाजिक-आर्थिकस्थितेः कारणात् अनुसूचितजातिछात्राणां शैक्षणिकदृष्ट्या सफलतायां सहायतार्थं गृहे स्वसमुदाये च पर्याप्तसमर्थनव्यवस्थायाः अभावः भवितुम् अर्हति । एतेन एकान्तवासस्य भावः, विद्यालये उत्तमं कर्तुं प्रेरणाभावः च उत्पद्यते ।

समस्यानिराकरणम्

अनुसूचितजातिछात्राणां सामाजिक-आर्थिकस्थितेः शिक्षायां प्रभावं लक्षितहस्तक्षेपैः समर्थनपरिपाटैः च न्यूनीकर्तुं शक्यते । केचन प्रमुखाः विषयाः येषां सम्बोधनं कर्तुं शक्यते तेषु अन्तर्भवन्ति-

1. **गुणवत्तापूर्णशिक्षायाः उपलब्धिः :-** छात्रवृत्तिः, अनुदानम्, आर्थिकसहायतां च प्रदातुम् अनुसूचितजातिछात्राः गुणवत्तापूर्णशिक्षायाः संसाधनानाञ्च माध्यमेन उत्तमप्रवेशं प्राप्तुं शक्नुवन्ति ये तेषां शैक्षणिकप्रदर्शनं संशोधने साहाय्यं कर्तुं शक्नुवन्ति ।

2. **मार्गदर्शनम् :-** अनुसूचितजातिछात्राणां कृते मार्गदर्शनकार्यक्रमाणां समर्थप्रभावस्य च स्थापना तेषां शिक्षायां तेषां समक्षं स्थापितानां चुनौतीनां मार्गदर्शने सहायकं भवितुम् अर्हति तथा च सफलतायै आवश्यकं मार्गदर्शनं समर्थनं च प्रदातुं शक्नोति ।

3. **भेदभावस्य निवारणम् :-** भेदभावविरोधिनीतयः कार्यान्वयितुं समावेशीशिक्षणवातावरणं च निर्माय विद्यालयाः शैक्षिकसंस्थाः च अनुसूचितजातिछात्राणां कृते अधिकं स्वागतयोग्यं सहायकं च वातावरणं निर्मातुं सहायतां कर्तुं शक्नुवन्ति ।

4. **कौशलविकासः व्यावसायिकप्रशिक्षणश्च :-** कौशलविकासकार्यक्रमस्य व्यावसायिकप्रशिक्षणस्य च अवसरं प्रददति । अनुसूचितजातिछात्राणां कृते स्वचयनितक्षेत्रेषु सफलतां प्राप्तुं सामाजिक-आर्थिकबाधां दूरीकर्तुम् आवश्यकं कौशलं ज्ञानं च प्राप्तुं साहाय्यकर्तुं शक्यते । एतेषां प्रमुखविषयाणां सम्बोधनेन लक्षितहस्तक्षेपाणां कार्यान्वयनेन च अनुसूचितजातिछात्राणां शिक्षायां सामाजिक-आर्थिकस्थितेः प्रभावः न्यूनीकर्तुं शक्यते, येन शैक्षणिकपरिणामेषु सुधारः, सफलतायाः अधिकाः अवसराः च प्राप्यन्ते ।

सरकारस्य परियोजना तथा उद्योगश्च

अनुसूचितजातिछात्राणां सामाजिक-आर्थिकस्थितेः शिक्षायां प्रभावः सरकारेण स्वीकृतः अस्ति, येन एतासां चुनौतीनां निवारणं लक्ष्यी कृत्वा विविधाः योजनाः उद्योगाः च कार्यान्विताः अभवन् । अनुसूचितजातिछात्राणां कृते गुणवत्तापूर्णशिक्षाप्राप्त्यर्थं सहायताम् अवसरं च प्रदातुं छात्रवृत्तिः, शैक्षिकसंस्थासु आरक्षणनीतयः, विशेषप्रशिक्षणकार्यक्रमाः इत्यादीनां सरकारीयोजनानां प्रवर्तनं कृतम् अस्ति । एतासां योजनानाम् उद्देश्यम् उच्चसामाजिक-आर्थिकपृष्ठभूमिकानाम् अनुसूचितजातिछात्राणां तेषां सहपाठिनां च मध्ये शैक्षिकसिद्धेः अन्तरं पूरयितुं भवति । अन्ततः शिक्षाव्यवस्थायां समावेशं समानतां च प्रवर्धयितुं भवति । लक्षितसरकारीयोजनाभिः अनुसूचितजातिछात्राणां सम्मुखीभूतानां सामाजिक-आर्थिकबाधानां निवारणं कृत्वा वयं सर्वेषां छात्राणां कृते अधिकं समानं समावेशी च शिक्षणवातावरणस्य निर्माणे कार्यं कर्तुं शक्नुमः ।

निष्कर्षः

अनुसूचितजातिछात्राणां सामाजिक-आर्थिकस्थितेः तेषां शिक्षायां गहनः प्रभावः भवति, येन तेषां शैक्षणिकप्रदर्शनस्य संसाधनानाम् उपलब्धतायाः समग्रकल्याणस्य च विविधाः पक्षाः प्रभाविताः भवन्ति । अनुसूचितजातिसमुदायस्य छात्राः स्वस्य सामाजिक-आर्थिकपृष्ठभूमितः उत्पद्यमानानां महत्त्वपूर्णचुनौत्यस्य सम्मुखीं कुर्वन्ति । येन तेषां शैक्षिकसफलतां बाधितुं शक्यते, दरिद्रतायाः असमानतायाः च चक्रं स्थातुं शक्यते । अनुसूचितजातिछात्राणां शिक्षायां सामाजिक-आर्थिकस्थितेः एकः प्रमुखः प्रभावः गुणवत्तापूर्णशैक्षिकसम्पदां सीमितप्रवेशः अस्ति । न्यूनसामाजिक-आर्थिकपृष्ठभूमिकानां छात्राः प्रायः अपर्याप्तसुविधाभिः, सीमितशिक्षणकर्मचारिभिः, जीर्णशिक्षणसामग्रीभिः च सह अल्पसंसाधनयुक्तेषु विद्यालयेषु गच्छन्ति । एतेषां संसाधनानाम् अभावः छात्राणां शिक्षणं शैक्षणिकप्रदर्शनं च बाधितुं शक्नोति । येन तेषां कृते अधिकलाभयुक्तपृष्ठभूमिकानां सहपाठिभिः सह स्पर्धा कर्तुं कठिनं भवति । तदतिरिक्तम् अनुसूचितजातिछात्राणां सामाजिक-आर्थिक-स्थितिः तेषां मानसिक-भावनात्मक-कल्याणस्य अपि प्रभावितं कर्तुं शक्नोति । वंचितपृष्ठभूमितः छात्राः कक्षायाः अन्तः बहिश्च आव्हानानां सम्मुखीं कुर्वन्ति । उच्चस्तरस्य चिन्तायाः, न्यूनस्वाभिमानस्य च अनुभवं कर्तुं शक्नुवन्ति । एतेन तेषाम् अध्ययनं प्रति एकाग्रतां प्राप्तुं, शिक्षणक्रियासु प्रवृत्तुं, शैक्षणिकरूपेण सर्वोत्तमक्षमतायां प्रदर्शनं कर्तुं च क्षमता प्रभाविता भवितुम् अर्हति । अपि च अनुसूचितजातिछात्राणां सामाजिक-आर्थिक-स्थितिः तेषाम् उच्चशिक्षायाः अवसराणां प्रवेशं प्रभावितं कर्तुं शक्नोति । निम्नसामाजिक-

आर्थिकपृष्ठभूमिकानां छात्राः उच्चशिक्षायाः उपाधिं प्राप्तुं सम्बद्धमहाविद्यालयस्य शिक्षणं, शुल्कं, अन्यं व्ययञ्च दातुं संघर्षं कर्तुं शक्नुवन्ति । एते वित्तीयबाधाः अनुसूचितजातिछात्राणाम् उच्चशिक्षां प्राप्तुं स्वस्य शैक्षणिकं व्यवसायलक्ष्यं च प्राप्तुं निवारयितुं शक्नुवन्ति, येन सामाजिकगतिशीलतायाः आर्थिकप्रगतेः च अवसराः सीमिताः भवन्ति । निष्कर्षतः अनुसूचितजातिछात्राणां सामाजिक-आर्थिकस्थितेः तेषां शिक्षायां महत्त्वपूर्णः प्रभावः भवति, येन तेषां शैक्षणिकप्रदर्शनं, संसाधनानाम् उपलब्धिः, समग्रकल्याणं च प्रभावितं भवति । एतासां चुनौतीनां निवारणाय नीतिनिर्मातृभिः, शिक्षाविदैः, समुदायैः च मिलित्वा अनुसूचितजातिछात्राणां कृते लक्षितं समर्थनं संसाधनं च प्रदातुं करणीयम्, यत्र छात्रवृत्तिः, मार्गदर्शनकार्यक्रमाः, गुणवत्तापूर्णशिक्षायाः उपलब्धिः च सन्ति । अनुसूचितजातिछात्राः येषां सामाजिक-आर्थिक-बाधानां सम्मुखीभवन्ति, तेषां सम्बोधनेन वयम् अधिक-समतापूर्णा समावेशी-शिक्षा-व्यवस्थायाः निर्माणे साहाय्यं कर्तुं शक्नुमः, या सर्वेषां छात्राणां पूर्णक्षमतां प्राप्तुं, दरिद्रतायाः असमानतायाः प्रचलितशक्तेः समापने अनुमतिं ददाति ।

सन्दर्भः

1. Mumtaz Ali Khan (1980): Scheduled Castes and their Status in India. New Delhi: Uppal Publishing House, 1980, pp. 2-3.
2. Ahuja, R., 1997; Social Problems in India, Rawat Publications, Jaipur.
3. Sindhe, Jaganath R (2005): Organizations of Scheduled Castes and Social Changes. Delhi: Kalpaz Publications, 2005, p. 30
4. Antony, M.J., 2000; Dalit Rights, Indian Social Institute, New Delhi.
5. Biswas, A.K., 2000; The Namasudras of Bengal, Blumoon Books, New Delhi
6. Chatterjee, S.K., 2000; Educational Development of Scheduled Castes, Gyan Publishing House, New Delhi.
7. Chandra, R. and Mittra, S. 2003; Caste System in India, Commonwealth Publication, New Delhi.
